

PB051: Výpočetní metody v bioinformatice a systémové biologii

David Šafránek

6.4.2010

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Obsah

Systémové paradigma – síť interakcí

Identifikace genových interakcí

Analýza genové exprese

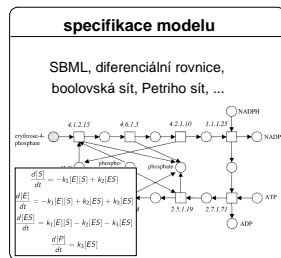
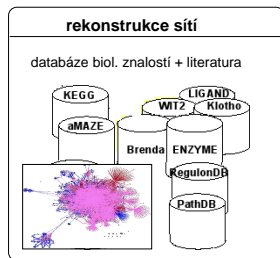
Obsah

Systémové paradigma – síť interakcí

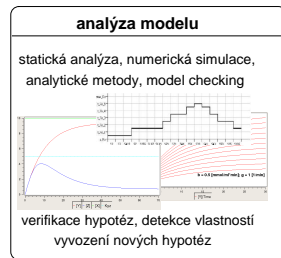
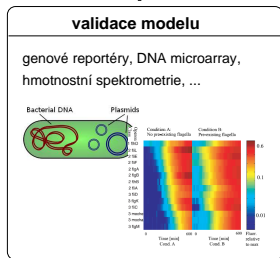
Identifikace genových interakcí

Analýza genové exprese

Průběh výzkumu v systémové biologii

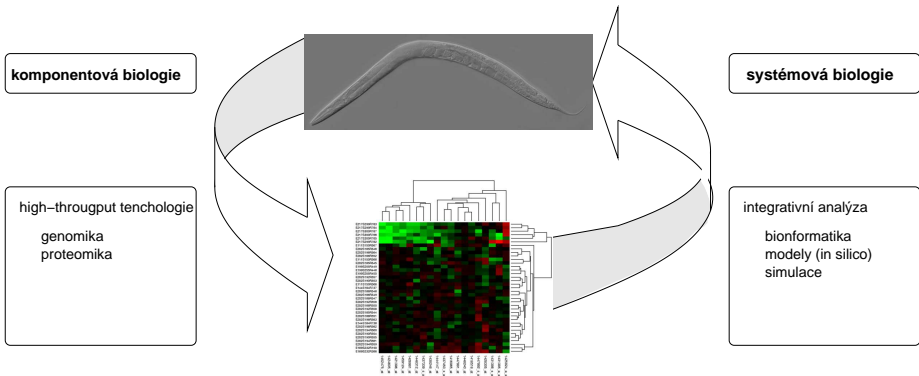

biologická síť
 →
 hypotézy
 →

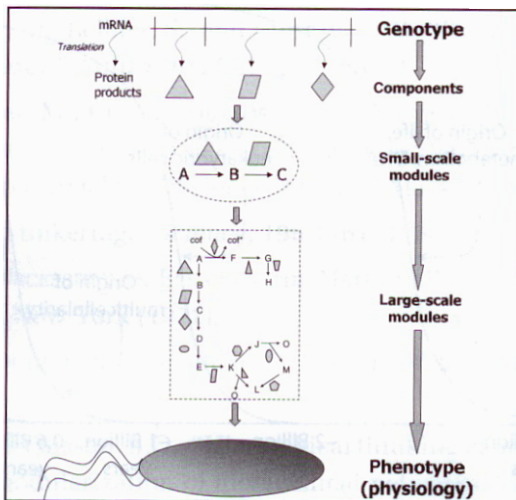

objevené vlastnosti
 ←
 dotazy na model
 →

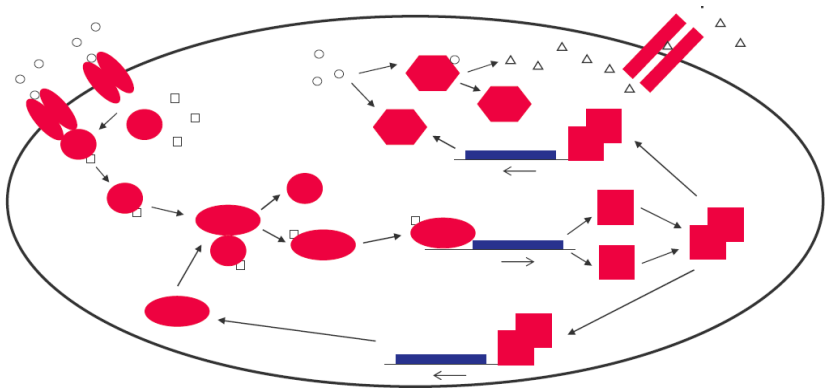
Od redukcionismu k integrativnímu přístupu

Koncept hierarchie

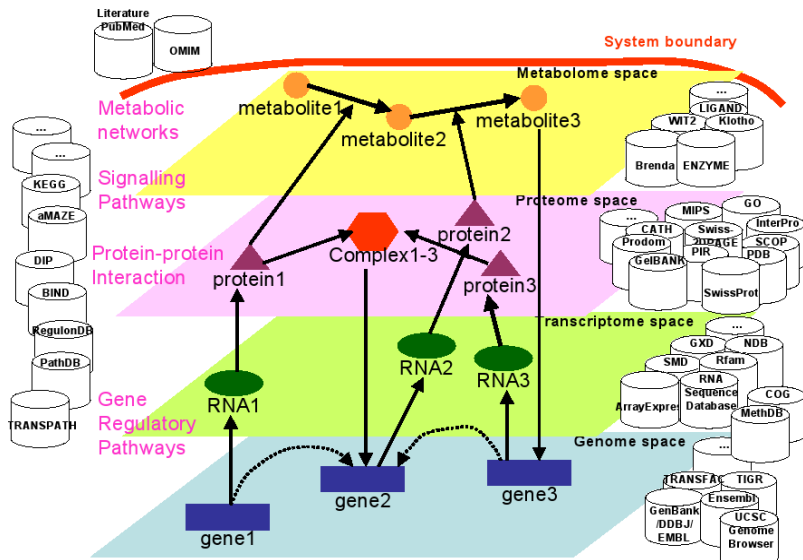

Biochemické procesy v buňce

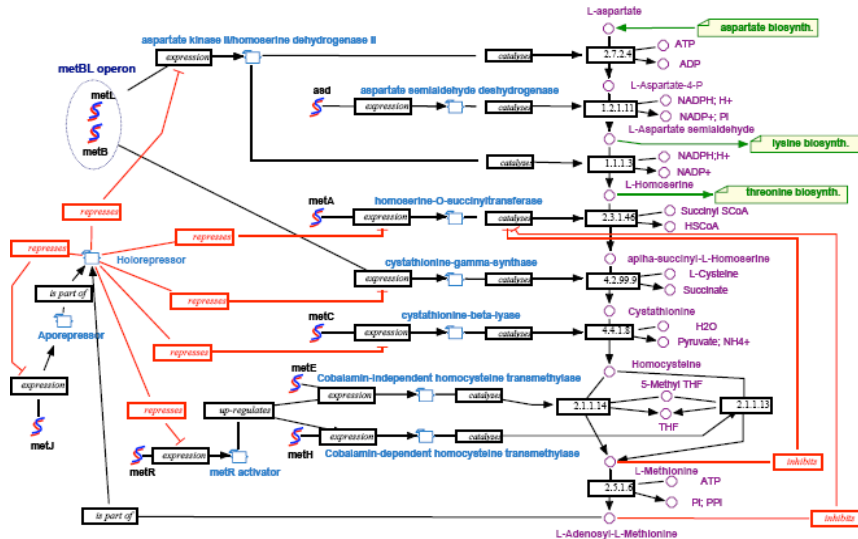
- molekulární komponenty – proteiny, DNA, RNA,...
- interakce na různých úrovních (transkripce, metabolismus,...)
- příjem signálů a živin (nutrientů) na membráně

Funkční vsrtyvy buňky

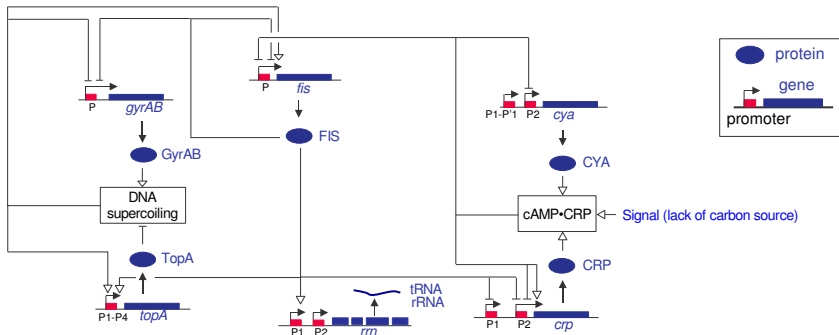

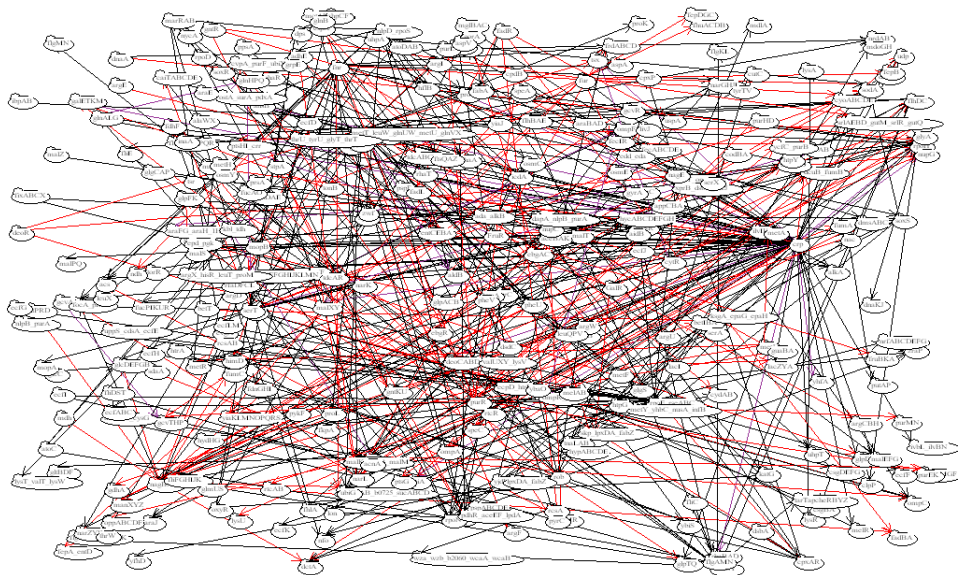
Příklad geneticky řízené metabolické dráhy

Příklad modulu genetické regulace v *E. Coli*

Kompletní transkripční síť E. Coli

Biologická síť jako obecný graf

Definition

Nechť V je konečná množina uzlů a $E \subseteq V \times V$ relace.

Biologickou sítí nazveme graf G reprezentovaný uspořádanou dvojicí $G \equiv (V, E)$.

- Pokud $\forall \langle a, b \rangle \in E. \langle a, b \rangle \in E \rightarrow \langle b, a \rangle \in E$, G nazýváme *neorientovaný*.
- V ostatních případech hovoříme o *orientovaném* grafu.

typ sítě	V	E	G
genové	geny (resp. proteiny)	regulace exprese	or.
proteinové	proteiny	proteinové interakce	neor.
metabolické	metabolity, enzymy	enzymové reakce	or.
signální	molekuly	aktivace/deaktivace	or.

Biologické sítě – výpočetní problémy

- (re)konstrukce sítí
  - identifikace interakcí
    - ⇒ z experimentálních dat
    - ⇒ integrací dat z databází znalostí
- zpracování sítí
  - vizualizace
  - integrace atributů uzlů, hran
- analýza sítí
  - analýza statistických vlastností
    - ⇒ rozložení konektivity, detekce motivů, ...
  - porovnání sítí

Biologické sítě – nástroje

- Cytoscape

<http://www.cytoscape.org>

- vizualizační layouty
- mapper vizuálních prvků na data
- filtry
- pluginy pro práci s biologickými sítěmi

- VisANT

<http://visant.bu.edu/>

- prakticky tatáž funkčnost jako Cytoscape
- podpora hierarchického zanořování (MetaNodes)
- méně flexibilní prostředí
- více biologicky-relevantních funkcí

Obsah

Systémové paradigma – síť interakcí

Identifikace genových interakcí

Analýza genové exprese

Identifikace struktury promotorů

- podobnost vůči konzervované sekvenci “typického” promotoru:
⇒ promotory většinou zahrnují sekvenci podobnou s:

5'-TATAA-3' (tzv. TATA-box)

- konzervovaná sekvence typicky zapsána ve formátu IUPAC –
vyjadřuje nejednoznačnosti v sekvenci

T	C	C	C	T
T	C	C	G	A
T	T	G	C	T
T	T	C	C	T
T	T	C	G	T
<hr/>				
T	Y	C	S	T

Identifikace struktury promotorů

- detekce vazebných míst transkripčních faktorů (TFBS)
  - typická délka 5–25 bází
  - poměrně velká tolerance k variabilitě sekvencí
- u prokaryot TFBSs poblíž TSS (transcription starting site)
⇒ krátké sekvence na pozicích -10 a -35
- u eukaryot je struktura promotoru složitější
⇒ TFBS mohou být vzdálena i několik kilobází od TSS (ve směru $3' - 5'$)
- promotory se strukturně identifikují ve sledu:
TFBSs → kombinované TFBSs → celý promotor

Identifikace struktury promotorů

- alternativní variantou k popisu vazby TF k DNA je poziční matice (Positional Weight Matrix – PWM)

<i>T</i>	<i>C</i>	<i>C</i>	<i>C</i>	<i>T</i>	
<i>T</i>	<i>C</i>	<i>C</i>	<i>G</i>	<i>A</i>	
<i>T</i>	<i>T</i>	<i>G</i>	<i>C</i>	<i>T</i>	
<i>T</i>	<i>T</i>	<i>C</i>	<i>C</i>	<i>T</i>	
<i>T</i>	<i>T</i>	<i>C</i>	<i>G</i>	<i>T</i>	
0	0	0	0	1	<i>A</i>
0	2	4	3	0	<i>C</i>
0	0	1	2	0	<i>G</i>
5	3	0	0	4	<i>T</i>

- PWM zachycuje frekvenci výskytu nukleotidů na příslušné pozici TFBS afinní pro daný TF

Nástroje pro vyhledávání promotorových sekvencí

- TRANSFAC

<http://www.gene-regulation.com/cgi-bin/pub/databases/transfac/>
obsahuje data transkripčních faktorů, regulačních sekvencí, včetně PWM

- nástroje pro vyhledávání v TRANSFAC

- MATCH – vyhledává TFBSs v sekvencích, dostupný z TRANSFAC

- PromoterScan

<http://zeon.well.ox.ac.uk/git-bin/proscan>
vyhledávání globálních promotorových sekvencí v dodané sekvenci

- TRANSCompel

<http://www.gene-regulation.com/pub/databases/transcompel/compelSM.html>
vyhledávání kombinovaných regulačních sekvencí

- RegulonDB promoter analysis (E. coli)

http://www.ccg.unam.mx/Computational_Genomics/PromoterTools/

Další přístupy

- využití DNA mikročipů
  - identifikace genů s podobnými profily exprese a jejich agregace do skupin (tzv. klastrů)
  - prohledávání promotorových sekvencí na přítomnost shodných TFBSs
  - úspěšně aplikováno pro detekci genových interakcí v kvasince
- analýza promotorů ortologických genů (napříč různými druhy)
  - tzv. phylogenetic footprinting
  - viz např. http://bayesweb.wadsworth.org/binding_sites/index.html (E. coli)

Obsah

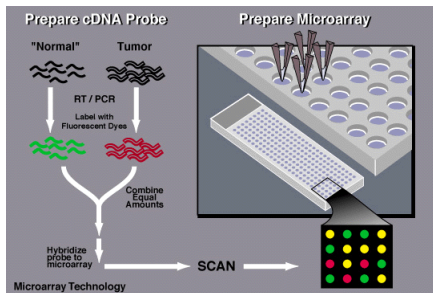
Systémové paradigma – síť interakcí

Identifikace genových interakcí

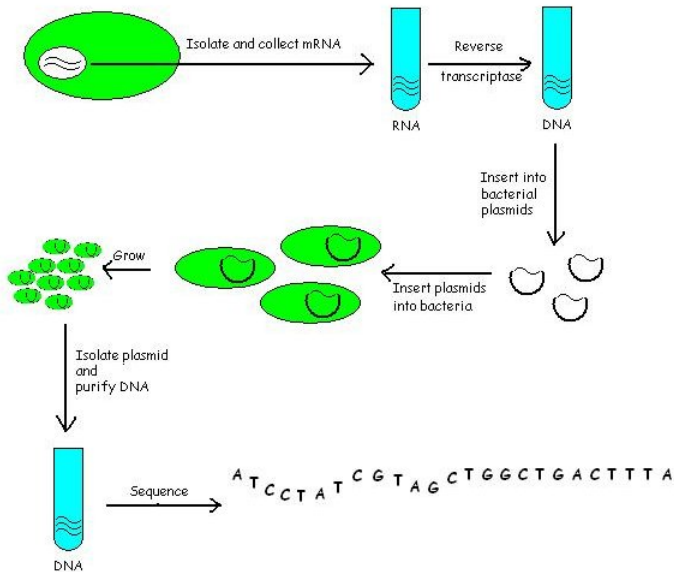
Analýza genové exprese

Měření genové exprese

- nejpoužívanějším nástrojem je technologie DNA microarray
- umožňuje tzv. high-throughput analýzu
  - v daném okamžiku je paralelně nasamplována exprese všech genů v genomu příslušného organismu
  - postaveno na relativním srovnání minimálně dvou různých vzorků
    - exprese v přítomnosti vs. nepřítomnosti O_2
    - exprese při knock-outu určitého genu vs. normální stav
    - ...

Reverzní transkriptáza a cDNA

Reverzní transkriptáza a cDNA

- enzym EC 2.7.7.49 (druh DNA polymerázy)
- objevena v retrovirech [Temin, Baltimore, 1970]
- přepisuje mRNA na jednořetězcovou (komplementární) DNA (tzv. cDNA)
- umožňuje vytvořit knihovnu DNA

Polymerase Chain Reaction (PCR)

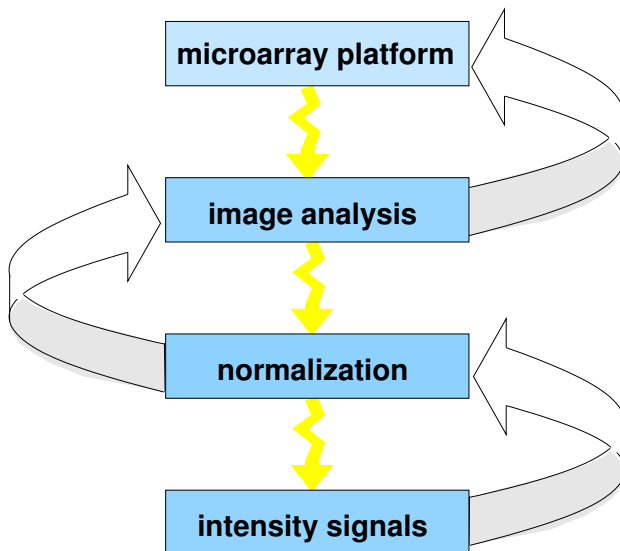
- umožňuje replikaci určité části DNA (tzv. amplifikace)
- DNA je zahřátím rozdělena
- úsek DNA je označen párem oligonukleotidů (15-25 bazí)
  - při snížení teploty hybridizace oligonukleotidů s řetězcem DNA
  - doplnění zbývající sekvence DNA prostřednictvím RNA polymerázy
- <http://www.dnalc.org/resources/animations/pcr.html>
- lze využít i pro mRNA: RT-PCR (reverse transcription PCR)
  - reverzní transkripce mRNA do cDNA
  - amplifikace cDNA (PCR)

Postup při DNA microarray experimentu

1. konstrukce čipu z cDNA knihovny (amplifikace a rozmístění)
2. odběr celkové mRNA z experimentálních vzorků (typicky 2)
3. reverzní transkripce do cDNA asociované s fluorescenčním barvivem
4. hybridizace odebrané cDNA s cDNA na čipu
5. omytí čipu a oskenování výsledku
6. analýza dat
7. komerční čipy používají místo cDNA knihovny skupinu oligonukleotidů pro každý gen
⇒ pouze jeden vzorek mRNA je analyzován na jednom čipu (porovnání více identicky připravených čipů)

<http://www.bio.davidson.edu/courses/genomics/chip/chip.html>

Workflow produkce výsledků DNA microarray experimentu

Validace a zpracování výsledků

- validace dat separátním měřením koncentrací mRNA nepřímo (pomocí RT-PCR)
  - RT-PCR spuštěna pro oba vzorky (shodný počet kroků PCR)
  - porovnání koncentrací příslušných cDNA
- klastrování dat
  - zjišťování podobnosti mezi datovými vektory
  - agregace do specifických skupin (klastřů)

Databáze microarray dat

- Stanford Microarray Database – různé pohledy na data, filtrace
<http://smd.stanford.edu/cgi-bin/cluster/drpGetData.pl>
- ArrayExpress – statisticky zpracovaná data
<http://www.ebi.ac.uk/gxa/>
- Gene Expression Omnibus (GEO)
<http://www.ncbi.nih.gov/geo/>
- MUSC DNA Microarray Database
<http://proteogenomics.musc.edu/ma/>
- GenExpDB (E. Coli specifická data)
<http://genexpdb.ou.edu/>

Klastrování microarray dat

- předpokládejme matici se sondami pro n genů
- uvažujme sadu p experimentů
- pro každý gen i dostáváme vektor $\mathbf{x}_i = (x_{i1}, \dots, x_{ip})$ zachycující posloupnost výsledků (tzv. *expresní profil*)
- definujeme míru vzdálenosti $d : \mathbb{R}^p \times \mathbb{R}^p \rightarrow \mathbb{R}$:

$$d(\mathbf{x}_n, \mathbf{x}_m) = \left(\sum_{i=1}^p |x_{ni} - x_{mi}|^q \right)^{\frac{1}{q}}$$

- pro $q = 2$ dostáváme Euklidovskou vzdálenost

Klastrování microarray dat

- existují dva hlavní přístupy ke klastrování
  - partitioning – cílem je najít jedno nejvhodnější rozdělení do klastrů (parametrem je počet požadovaných klastrů)
    - ⇒ Self-organizing maps, K-means
  - hierarchické metody – vytvořen celý strom hierarchie
    - ⇒ kořen – klastr obsahující všechny experimenty, v listech
    - ⇒ listy – jednoprvkový klastr pro každý experiment
- klastry mohou být identifikovány i pro vektory tvaru $\mathbf{x}_j' = (x_{1j}, \dots, x_{nj})$

Algoritmus pro hierarchické klastrování

- nejpoužívanější metoda je tzv. aglomerativní (zdola-nahoru)
- parametrem je míra podobnosti hodnot $d(x_i, x_j)$
- postup (t značí aktuální úroveň):
  1. $t = n \Rightarrow$ inicializuj pro každý gen $i \leq n$: $C_i^n = \{x_i\}$
  2. spoj dva klustery C_k^t a C_l^t s minimální vzdáleností $D(C_k^t, C_l^t)$
  3. update D dle nového rozdělení
  4. $t := t - 1$
  5. iteruj (2-4) dokud $t > 1$

Algoritmus pro hierarchické klustrování

Při aglomeraci se používá míra podobnosti dvou klastrů na téže úrovni t :

- $D(C_k^t, C_l^t) = \min_{x_i \in C_k^t, x_j \in C_l^t} d(x_i, x_j)$ (single linkage)
- $D(C_k^t, C_l^t) = \max_{x_i \in C_k^t, x_j \in C_l^t} d(x_i, x_j)$ (complete linkage)
- $D(C_k^t, C_l^t) = \frac{1}{|C_k^t| |C_l^t|} \sum_{x_i \in C_k^t, x_j \in C_l^t} d(x_i, x_j)$ (average linkage)

Algoritmus pro hierarchické klastrování

- update míry vzdálenosti (krok (3)):

$$D(C_m^{t-1}, C_k^t \cup C_l^t) = \alpha_k D(C_m^t, C_k^t) + \alpha_l D(C_m^t, C_l^t) + \gamma |D(C_m^t, C_l^t) - D(C_m^t, C_k^t)|$$

- single linkage: $\alpha_k = \alpha_l = 0.5$, $\gamma = -0.5$
- complete linkage: $\alpha_k = \alpha_l = 0.5$, $\gamma = 0.5$
- average linkage: $\alpha_i = \frac{|C_i^t|}{|C_k^t| + |C_l^t|}$, $i \in \{k, l\}$, $\gamma = 0$

Metoda K-means

- založeno na optimalizaci odchylky mezi expresními profily vzhledem ke středu (průměrnému profilu) klastru
- nejčastěji je tato optimalizace reprezentována minimalizací
- pevně dán počet požadovaných klastrů
- náhodně se inicializují střední profily
  - metoda je přesnější při větším počtu pokusů
- klastry jsou průběžně modifikovány při minimalizaci odchylek (Euklidovské vzdálenosti) od středových profilů

Metoda K-means

- algoritmus K-means má dvě základní fáze
  - výpočet vzdáleností jednotlivých vektorů od vektoru středových hodnot
  - update vzhledem k optimalizační funkci
- nejpoužívanější metrikou je Euklidovská vzdálenost
- vektor středových hodnot je vypočítán jako aritmetický průměr vektorů aktuálně přiřazených danému klasteru

Algoritmus *K*-means

- vstup: počet iterací (inicializací), počet klastrů K , práh přesnosti ϵ
- náhodně inicializuj rozdělení do klastrů $C_1^1, \dots, C_K^1$ se středy $c_1^1, \dots, c_K^1$ a vypočítej hodnotu optimalizační funkce W^1
- v i -tém kroku proved':
  - výpočet $C_1^{i+1}, \dots, C_K^{i+1}$ – přiřaď každý datový vektor x ke klastru s nejmenší vzdáleností středového vektoru od x
  - přepočítej středové vektory $c_1^{i+1}, \dots, c_K^{i+1}$ a minimalizuj W^{i+1}
- dokud $\exists k, |c_k^i - c_k^{i+1}| \geq \epsilon$, iteruj

Nástroje pro cluster-based analýzu

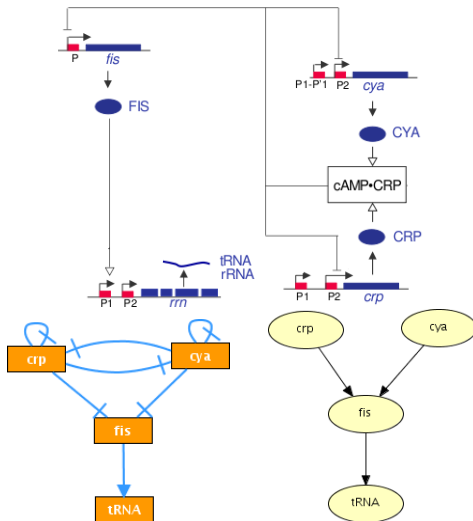
- klastrování lze využít pro detekci skupin shodně regulovaných genů
- kombinace klastrování dle genů a experimentů
  - odhady regulátorů jednotlivých klastrů
  - odhady programů regulace
- nástroje
  - Genomica (dříve GeneXPress)
<http://genomica.weizmann.ac.il/>
  - FunCluster (balík pro R)
<http://cran.r-project.org/web/packages/FunCluster/index.html>
  - STEM
<http://www.cs.cmu.edu/~jernst/stem/>
  - EisenLab tools
<http://rana.lbl.gov/EisenSoftware.htm>

Předpověď (reinženýring) regulačních sítí

- regulační síť lze předpovídat z microarray dat
- předpověď struktury sítě
  - detekce podmíněných závislostí proměnných
  - charakter korelace proměnných
- předpověď dynamiky proměnných
  - fitování naměřených dat na (spojitý) model
  - pravděpodobnostní rozložení diskrétních hodnot

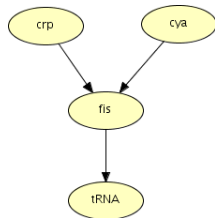
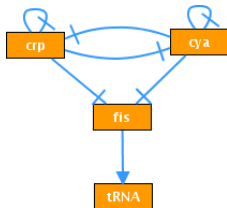

Předpověď (reinženring) regulačních sítí

Předpověď (reinženýring) regulačních sítí

Boolovské vs. Bayesovské sítě

$$crp(t+1) = \neg crp(t) \wedge \neg cya(t)$$

$$cya(t+1) = \neg cya(t) \wedge \neg crp(t)$$

$$fis(t+1) = \neg crp(t) \wedge \neg cya(t)$$

$$tRNA(t+1) = fis(t)$$

$$P(X_{crp})$$

$$P(X_{cya})$$

$$P(X_{fis} | X_{crp}, X_{cya})$$

$$P(X_{tRNA} | X_{fis})$$

Předpověď (reinženýring) regulačních sítí

Bayesovské sítě

$$P(V|W) = \frac{P(V, W)}{P(W)}$$

$$P(W|V) = \frac{P(W, V)}{P(V)}$$

$$P(V, W) = P(W, V) = P(V|W) \cdot P(W) = P(W|V) \cdot P(V)$$

Bayesův vzorec:

$$P(V|W) = \frac{P(W|V) \cdot P(V)}{P(W)}$$

Obecně pro pravděpodobnost současných jevů platí řetězové pravidlo:

$$\begin{aligned} P(V, W, Y) &= P(V|W, Y) \cdot P(W, Y) \\ &= P(V|W, Y) \cdot P(W|Y) \cdot P(Y) \end{aligned}$$

Předpověď (reinženýring) regulačních sítí

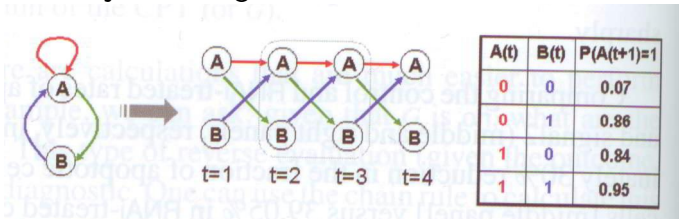
Algoritmy pro bayesovské sítě

- strojové učení z experimentálních dat:
  - algoritmy učení struktury
  - algoritmy učení pravděpodobnostního rozložení
např. Expectation Maximization (EM) – iterativní metoda maximalizující $P(\text{data}|\text{model})$
  - kombinované algoritmy
- pro úspěšný výsledek vyžadována rozsáhlá sada dat
- nástroje:
  - Hugin (<http://www.hugin.com/>)
  - Genomica (<http://genomica.weizmann.ac.il/>)

Předpověď (reinženýring) regulačních sítí

Algoritmy pro bayesovské sítě

- problémem jsou zpětné vazby (cykly v síti)
- řešením je unfolding v diskrétním čase:

- původní síť s n uzly je nahrazena sítí s $2n$ uzly
- tabulka podmíněných pravděpodobností charakterizuje pravděpodobnost přechodů mezi jednotlivými konfiguracemi